

УКД 81'373+81'26+81'246

А. З. Брацкі

ЛЕКСИЧНИЙ СКЛАД МОВИ ТА ЙОГО КОДИФІКАЦІЯ В УМОВАХ МІЖМОВНОЇ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ

Брацкі А. З. Лексичний склад мови та його кодифікація в умовах міжмовної інтерференції.

У статті розглядається проблема формування лексичного запасу та укладання словників у ситуації пануючої на території України міжмовної українсько-російської інтерференції.

Ключові слова: міжмовна інтерференція, словник, лексика, мовна норма, мовна практика.

Брацки А. З. Лексический состав языка и его кодификация в условиях языковой интерференции.

В статье рассматривается проблема формирования лексического запаса и составления словарей в условиях распространенной на территории Украины межязыковой украинско-русской интерференции.

Ключевые слова: межязыковая интерференция, словарь, лексика, языковая норма, языковая практика.

Bratski A. Z. The lexical structure of language and its codification in the language interference.

The paper considers the problem of forming a vocabulary and compiling dictionaries in common in the territory of Ukraine of the Ukrainian-Russian language interference.

Key words: Interference of language, dictionary, vocabulary, language norms, language practice.

Міжмовна інтерференція не є рідкісним, унікальним явищем або таким, що властиве лише конкретній групі мов. Вона може відбуватися на різних рівнях взаємодії між мовами (мовні кальки, своєрідні мандрівні мотиви, запозичення, що отримують статус інтернаціоналізмів), проте найсильніше проявляється на лексичному рівні. У зв'язку з цим

відбуваються диференційовані процеси в загальній групі слів, які вживає певне суспільство на певній території, що при великому спрощенні можна визначити як різний ступінь, сферу і характер розбіжностей поміж лексикою та словниками. Серед таких процесів передусім необхідно згадати зміни в семантичному навантаженні слова, якщо це міжмовний омонім. Сюди також можна віднести ситуацію співіснування двох лексем, що називають той самий предмет, явище тощо (з чого одна посвідчується у словнику і використовується в повсякденному спілкуванні, а друга – використовується тільки в повсякденному спілкуванні). Тим не менше, у сучасній мовленнєвій практиці найбільш характерним (хоч – не найпоширенішим) є випадок витіснення слова, посвідченого у словнику, запозиченням, що додається до вживаного лексикону з розмовної мови.

Думається, необхідно пояснити кілька термінів, вжитих на початку статті. Рідкісним мовне явище визначається тоді, коли спостерігається невелика кількість випадків проявлення його щодо загалу території, на якій ця мова поширюється, замість унікальне (ендемичне) явище – таке, яке має локальний характер і виступає лише в певних кутках світу. Явище, що охоплює лише конкретну групу мов, означає в рівній мірі ситуацію, коли тільки мови з певної групи беруть участь у такій інтерференції та коли лише з мовами певної групи інтерференція інших мов взагалі можлива.

На тему міжмовної інтерференції в межах близькоспоріднених і далеких собі мов з'явилася в Польщі або дочекалася польськомовних перекладів значна кількість наукових праць, зокрема й монографій. Тим паче, якщо йдеться про польську наукову думку, то набагато краще описані інтерференційні процеси між неспорідненими мовами, найчастіше в контексті взаємодії між польською мовою та іноземною з погляду появи внаслідок цього білінгвізму [11; 13]. Рідше трапляються праці, у яких описується взаємодія двох іноземних, неслов'янських мов [15]. На жаль, найрідше явище – це монографії на тему взаємодії між слов'янськими мовами [10; 14], зокрема, польською й іншими слов'янськими [12]. Без сумніву, на це має вплив сучасна історія польської мови, сповнена прикладів опору щодо примусового впровадження іноземної мови, а також позиція стосовно монолітного з мовного та культурного погляду польського суспільства, з чим пов'язується (зазначена навіть в українських та інших зарубіжних працях [3; 4; 8]) здатність польської мови і культури асимілювати прибулих мешканців та впливати на сусідні культури.

Предметом аналізу цієї статті є питання розвитку граматики і словника (лексичного запасу) в ситуації, коли на певній території явище міжмовної інтерференції настільки глибоке, що практика вжитку однієї з інтерферованих мов або їхньої мішанини кардинально відмінна від граматичних норм та кодифікованих лексикографічних форм. Дослідницька проблема в цьому разі зосередиться на пошуку відповіді на питання, наскільки мовна практика в описаній ситуації йде за або розвиває

граматичну норму та словник, а наскільки перебуває в опозиції та їх заперечує. Об'єктом дослідження є український мовний простір, де в інтерференційні процеси з рідною мовою входить близькоспоріднена російська мова, що додає інтерференції специфічного забарвлення переплетення часом важко розрізнявальних з погляду походження компонентів обох мов.

Аналіз у статті побудований на багатій критичній україномовній літературі (монографії та статті), яка поступово впроваджується до польського наукового дискурсу (за посередництвом перекладу, наприклад, праць Лариси Масенко), за допомогою аналізу елементів мішаного коду, занотованих у висловленнях респондентів та вихоплених в інформаційному потоці українських засобів масового переказу.

Перед початком проведення аналізу варто представити кілька основних елементів, які визначають специфіку українсько-російської міжмовної інтерференції, що позначається на антагонізмі між лексикою, вживаною щодня в суспільній комунікації в Україні, та лексикою і граматику, зафіксованою в наукових виданнях:

1. Інтерференційні явища на українських землях між українською й російською мовами, незважаючи на те, що на більшій території відбуваються понад 300 років, а в Західній Україні щонайменше 70 років, не мають системного характеру (хіба що вважати системним процес гальмування і розкладу в такий спосіб структури сучасної української мови, наслідком чого стали такі явища, як: брак «koine», проблеми з виокремленням розмовної мови, професійних діалектів тощо); їх наслідком є поява ряду змінних, хаотично запозичених та асимільованих слів і словосполучень, а навіть елементів російської фонетики й граматики, які складно описати і класифікувати;

2. Частина ідіолектів, що спирається на сильно інтерферовані компоненти української й російської мови (що зазвичай мають у своїй основі місцевий варіант української та елементи російської, запозичені з засобів масової інформації), у яких виразно простежуються проблеми особи, яка висловлюється (лише розмовний варіант, адже писемний варіант – це лише спроба авторської мови, як у мові творів Леся Подерв'янського чи Богдана Жолдака, або письменницького експерименту, як у романах Оксани Забужко чи Юрія Андруховича) та походження певних компонентів мови якої можна впізнати, отримала назву суржик та розглядається як окрема проблема (часто помилково під цю назву підтягуються всі випадки змішування мовних кодів, також іншої конфігурації, ніж українська з російською);

3. Важливою відмінністю українсько-російської інтерференції є те, що вона стосується, окрім незначних винятків, виключно україномовних осіб, які походять з україномовних родин (важливим елементом у цьому разі є російськомовне навчання та пов'язана з ним професійна кар'єра, а

також хибне переконання, що хаотична українсько-російська мішанина полегшить і прискорить процес комунікації з російськомовними особами);

4. Більша частина літератури, яка порушує проблему українсько-російської інтерференції, не дорівнює критеріям наукового видання, загалом можна сказати, що дискурс навколо питань інтерференції, окрім незначних винятків (вказані та інші праці Лариси Масенко, Лесі Ставицької, Юрія Шевельова), відрізняється заниженим стилем висловлення до популярно-наукового і публіцистичного рівня [1; 2]; як це не дивно, більш компетентні роботи можна знайти в далекому зарубіжжі [9];

5. Мале поле маневрів у наукових дослідженнях (останній мовний корпус до багатотомного словника підготовлено в Україні у 60-ті роки минулого століття, тим більше важко сподіватися широких польових досліджень інтерференції) веде до появи коротких текстів з вузькими висновками (наприклад, про суржик у київських маршрутках), а приклади часто беруться з сучасної літератури, що вже з самого початку обтяжує предмет аналізу великою вірогідністю перекручення почутого зразка висловлювання у творчій уяві автора тексту;

6. У зв'язку з цим навіть серйозні словники сучасної лексики, по суті, менше ґрунтуються на живій мові вулиці, а більше на її літературних ремінісценціях [6; 7]; у свою чергу, деякі теоретичні опрацювання – безумовно цінні, піонерські у своїй царині і сьогодні вкрай потрібні – за обсягом схожі на збірник резюме дослідницьких проектів [5].

Незважаючи на і так складну мовну ситуацію та спровокований цим дисбаланс наукових аналізів, лексичний запас і внаслідок цього словники в деяких випадках можуть будувати (якщо врахуємо, що це зовсім різні організми) відносно симбіотичну систему. Особливо це відбувається тоді, коли певна частина лексики, що вживається на певній території, має довгу традицію вжитку. При цьому необхідно пам'ятати, що українська мова сформувалася на базі не одного, а трьох домінуючих діалектів (полтавського, київського та східногалицького), отже, уже у процесі появи цілісного літературного стандарту неможливо було уникнути зіткнень у вигляді різних визначень тих самих речей, понять, станів тощо. Вони мали бути залагоджені шляхом домовленостей. Саме цим можна сьогодні пояснювати співіснування подвійних (рівноправних з погляду правильності і частоти вжитку) визначень не тільки на рідкісні («гачок» – «крючок») чи специфічні («кормушка» – «годівниця») об'єкти, або характерні регіональні назви («газда» – «господар»), а також і слів, що називають відомі й широко вживані речі («лимон» – «цитрина», «апельсин» – «помаранча», «сумка» – «торба»). Як легко можна здогадатися з наведених вище прикладів, ці слова подібні або до російського, або польського лексикону, і, зрозуміла річ, відповідно частіше вживаються на сході або заході України.

Вживана українцями повсякденна лексика найчастіше просто заперечує зміст словників, оскільки переважна кількість осіб у щоденній комунікації підбирає неіснуючі в українській мові слова, або такі, які мають у ній зовсім інше значення (мова йде про українську, оскільки останні 20 років вона залишається єдиною офіційною державною мовою України). Важливо при цьому зазначити, що ця лексика переважно стосується найпопулярніших і основних речей у домашньому господарстві – продовольчих товарів. Варто навести кілька прикладів («мука» – «борошно»; «масло» – «масло, мастило, олія»; «згущонка» – «згущене молоко»). Звичайно, вони не обмежуються лише сферою продовольства, а повний (власне кажучи – постійно доповнювальний) список таких «помилкок» можна знайти на інтернет-сайті (<http://www.rozum.org.ua/index.php?a=list&d=25&t=dict&w1=%D0%91>), яким займається група під керівництвом Марії Волощак.

Можна показати також групу лексем (неправильних згідно з нормами української мови), поява яких парадоксально безпосередньо пов'язана зі штучним управлінням розвитком української термінології (особливо технічної). У 60-ті роки минулого століття, коли українську та білоруську мову визнано неперспективними мовами в СРСР, водночас було стверджено, що їхній розвиток у сфері спеціальної лексики цілком забезпечить засвоєння запозичень і лексичних інновацій, які з'являтимуться в російській мові. Ще раніше, у 30-ті роки ХХ століття, хвиля реакції на процес українізації призвела до несподіваної зміни у поглядах радянської влади на відроджену українську лексикографію, яку почали розглядати як заборонену літературу, таку, що шкодить ідеалам комунізму і навіть буржуазну, замінюючи вилучені словники бюлетенями, а потім новими лексиконами, у яких начебто «працюючі маси України» дивним чином бажали бачити слова, збіжні за звучанням зі словами, вживаними такими ж працюючими російськомовними масами. Унаслідок цього встановилася сьогодні зовсім незрозуміла або слабо зрозуміла дихотомія в таких поняттях, як: «вітрило» – «парус», «летовище» – «аеропорт», а більшості українців набагато легше вимовити неправильний для української норми «самольот» і «же-де вокзал», ніж правильні форми «літак» і «залізничний вокзал».

Окрім згаданих вище груп лексики, можна вказати також інші сфери, охоплені повсякденною вербальною комунікацією, які зазнають впливу інтерференційних процесів. Це передусім зона послуг: а) будь-якого типу купівлі-продажу чи оренди; б) транспорту; в) виробництва тощо. Серед багатьох прикладів, наведених в окремій праці [10], тут, на нашу думку, достатньо згадати поодинокі, знакові для кожної з вказаних трьох категорій.

Категорію а добре ілюструє зміст оголошення «Молода сім'я з 2-ох чоловік зніме квартиру або кімнату недорого», де складно зрозуміти без знання російської мови, чи мова йде про дві особи чоловічої статі, двох

чоловіків, які без своїх дружин побудували нову сім'ю, чи може «людей», на позначення яких дуже рідко вживається синонім «чоловік», а в наведеній ситуації краще було б вжити слово «осіб». У потязі (б) нескладно натрапити на приміщення, назване «купе для віддиху провідника», де «віддих» – слово, стихійно адаптоване з російського лексикону («отдых»), – безглуздо замінює українську лексему «відпочинок», а сама фраза неначе сліпо наслідує російський вислів «купе для отдыха проводника», даючи зайву інформацію. Адже пересічному пасажирові вистачить повідомлення «службове купе». Нарешті, одна з фірм, яка працює в будівельній сфері (в), серед своїх виробів пропонує «підвіконня, козирки, москітні сітки», де слово «козилок» є неправильним та зовсім непотрібно замінює відповідні для пропонованого асортименту українські слова «дашок, піддашок».

У польській сучасній розмовній мові можна побачити схожі тенденції, які відбуваються навколо стихійно абсорбованих лексем з англomовного простору. Однак на цьому подібність закінчується – у польській мові її розмовний різновид, неначе буфер, бере на себе левину частину запозичень (окрім суто спеціалізованих) і піддає їх адаптуванню до польського мовленнєвого простору, а у зазначених українських прикладах треба констатувати тенденцію несистемного й антисистемного проникнення незасвоєних запозичень до повсякденного вжитку, що дуже часто пов'язується з домінацією російськомовного простору на українській території. Можливо, подальші дослідження в запропонованому напрямку варто проводити на рівні порівняльних студій (наприклад, українсько-польських), де чітко визначатимуться елементи, спільні для обох просторів та характерні лише для одного з них.

Література

1. Волощак М. Неправильно – правильно : Довідник з українського слововживання : За матеріалами засобів масової інформації / М. Волощак. – [2-е доп. вид.]. – К. : Вид. центр «Просвіта», 2003. – 160 с.
2. Гнаткевич Ю. В. Уникаймо русизмів в українській мові / Ю. В. Гнаткевич. – К. : Вид. центр «Просвіта», 2000. – 50 с.
3. Масенко Л. Т. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / Л. Т. Масенко. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 164 с.
4. Масенко Л. Т. Українська мова у ХХ сторіччі : історія лінгвоциду / Л. Т. Масенко, В. П. Кубайчук, О. М. Демська-Кульчицька. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2005. – 399 с.
5. Ставицька Л. О. Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти / Л. О. Ставицька. – К. : «Пульсари», 2007. – 177 с.
6. Ставицька Л. О. Український жаргон : [словник] / Л. О. Ставицька. – К. : «Критика», 2005. – 496 с.
7. Ставицька Л. О. Українська мова без табу : Словник нецензурної лексики та її відповідників. Обсценізми, евфемізми, сексуалізми / Л. О. Ставицька. – К. : «Критика», 2008. – 453 с.
8. Шерех Ю. Між книжками і з книжок / Ю. Шерех. – К. : Час, 1998. – 456 с.
9. Bilaniuk L. Contested Tongues : Languages Politics and Cultural Correction in Ukraine / L. Bilaniuk. – New York : Ithaca, 2005. – XIV, 230 Pp.
10. Bracki A. Surżyk – historia i terażniejszość / A. Bracki. – Gdańsk : Wydawnictwo UG, 2009. – 273 s.
11. Cieszyńska J. Dwujęzyczność, dwukulturowość – przekleństwo czy bogactwo? O poszukiwaniu tożsamości Polaków w Austrii / J. Cieszyńska. – Kraków : Wydawnictwo Naukowe AP, 2006. – 182 s.
12. Dubisz S. Wielojęzyczność. Kontakty językowe w rozwoju kultur słowiańskich / S. Dubisz, I. Stapor (red.). – Pułtusk : ASPRA-JR, 2008. – 426 s.

13. Lipińska E. Język ojczysty, język obcy, język drugi. Wstęp do badań dwujęzyczności / E. Lipińska. – Kraków : Wydawnictwo UJ, 2003. – 147 s.
14. Lubaś W. Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich nr 4. Polityka językowa / W. Lubaś. – Opole : Wydawnictwo UO, 2009. – 560 s.
15. Skowron-Nalborczyk A. Zachowania językowe imigrantów arabskich w Austrii / A. Skowron-Nalborczyk. – Warszawa: «Dialog», 2003. – 298 s.

Стаття надійшла до редакції 27.10.2011 р.